

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Poznań

ORCID: 0000-0002-4094-2743; e-mail: jusper@amu.edu.pl

Nazwy motyli w mowie mieszkańców wielkopolskich wsi

Abstrakt: W artykule zostały opisane nazwy motyla dziennego i nocnego wyekscerpowane z wielkopolskich źródeł dialektologicznych. Współcześnie pozyskane dane językowe zebrano w ramach projektu edukacyjnego przeprowadzonego na terenie gminy Pobiedziska (pow. Poznań). Na podstawie przeprowadzonych badań terenowych uzyskano – obok nazw ogólnych – zaledwie kilka nazw gatunkowych motyli. Nazwy współczesne zostały zestawione z nazwami wyekscerpowanymi z materiałów archiwalnych Adama Tomaszewskiego i *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*. W tekście poczyniono także drobne uwagi etymologiczne dotyczące zróżnicowanych na terenie Wielkopolski nazw motyla i ćmy.

Słowa kluczowe: gwara, język mieszkańców wsi, nazwy motyli, ćma.

Abstract: The names of butterflies in the speech of the inhabitants of Greater Poland villages. The article describes the names of the diurnal and nocturnal butterflies extracted from dialectological sources from Greater Poland. Contemporary linguistic data were collected as part of an educational project carried out in Pobiedziska commune (Poznań district). The field research has resulted in just a few species names of butterflies, next to generic names. Contemporary names have been juxtaposed with names excerpted from Adam Tomaszewski's archival materials and the Atlas of the language and folk culture of Greater Poland. The text also makes minor etymological remarks on the names used for the butterfly and the moth, which vary from one location in Greater Poland to another.

Keywords: dialect, language of the villagers, butterflies and moths names.

Nazwy motyli, i w ogóle owadów, są niezwykle rzadko opisywane w literaturze dialektologicznej. Niemniej jednak, te urokliwe stworzenia, niezaprzeczalnie wpisują się w krajobraz każdej wsi. Motyle można spotkać nie tylko na łąkach i ugorach, są także pożądanymi w ogrodach zapyłaczami, choć w stadium larwalnym (gąsienicy) często czynią szkody w uprawach.

Wśród ważniejszych opracowań dotyczących polskich nazw motyli należy wymienić artykuł Wandy Budziszewskiej (1983–85, 13–19) o nazwach motyli w językach słowiańskich (tu także polskie nazwy dialektalne). Warto także sięgnąć do monografii Budziszewskiej o słowiańskim słownictwie dotyczącym przyrody żywej (Budziszewska 1965) oraz do artykułu o węższym zasięgu terytorialnym – Anny Szyfer o nazwach zwierząt na Warmii i Maurach (Szyfer 1963, 271–294).

Przyczynkiem do poznania nazw motyli w czasach minionych mogą być prace Krzysztofa Waškowskiego o nazwach zwierząt (Waškowski 2017), Karoliny Domańskiej-Fober

(2006) o nazwach motyli wymienianych w dziele Krzysztofa Kluka (1802) oraz Marcina Maciołka (2012) o kształtowaniu się polskich nazw owadów, w tym m.in. nazw motyli. Przydatne pod względem etymologicznym będą artykuły Bazylego Siegienia (2007, 131–152) i Jarosława Pacuły (2013, 13–41).

Motyle żyjące na ziemiach polskich były przedmiotem zainteresowania badaczy od dawna. Świadczą o tym publikacje o charakterze encyklopedycznym – leksykony, prace zoologiczne itd., np. Krzysztofa Kluka o zwierzętach (w tym owadach) potrzebnych i szkodzących gospodarstwu (Kluk 1802), Bonifacego Stanisława Jundziłły o owadach i robakach (Jundziłł 1807), Teofila Żebrawskiego o motylach okolic Krakowa (Żebrawski 1860), Maksymiliana Siły Nowickiego o motylach na terenie Galicji (Siła Nowicki 1865) oraz ich nomenklaturze (Siła Nowicki 1863), opracowanie o owadach szkodliwych Gustawa Belke (1861), Erazma Majewskiego słownik nazw zoologicznych i botanicznych polskich (Majewski 1899) i in. Z literatury historycznej można by wymieniać jeszcze wiele innych publikacji, trudno w nich jednak szukać nazw gwarowych, szczególnie zaś wielkopolskich. Te przynosi dopiero przegląd literatury dialektologicznej, szczególnie zaś XX-wiecznych atlasów, choć i tu znajdziemy tylko gwarowe nazwy ogólne motyla dziennego lub/i nocnego, nie występują natomiast nazwy gatunkowe. Gwarowe nazwy motyla dziennego zostały opisane w: AJPP m. 230 Motyl (ewent. pl. lub też pl.), AWK-I m. 140. Motyl, motyle, MAGP-VII m. 312. *Motyl* i synonimy, AJKLW-II m. 189. *Motyl* i synonimy, AJŚ-IV m. 595. Motyl (Lepidoptera), AGM-VII m. 330. Motyl (Lepidoptera). Natomiast nazwy émy znajdziemy w: AJK-III m. 103. *Ćma*, AWK-IV m. 481. *Ćma*, AJŚ-IV m. 597. *Ćma* (motyl nocny), AJKLW-II m. 190. *Ćma* i synonimy oraz m. 191. Znaczenie wyrazu *ćma*, AGM-VII m. 331. AJKLW-II m. 190. *Ćma* (Lepidoptera), AGP-I m. 168. *Nie(na)sytka* ‘ćma’.

O wiele trudniej znaleźć nazwy motyli w słownikach gwarowych, które zwykle zawierają nazwy ogólne – przykładowo: *motyl* ‘motyl dzienny’, *ćma* ‘motyl nocny’, np. SGP PAN (*ćma*, *ćmiel*, *ćmota* i in.), SGŚ (*ćma*) oraz słowniki internetowe (amatorskie), np. *mota* ‘ćma’ (<https://bonclok.pl/slowniczek-wyrazow-slaskich/M.html>), *szmaterlok* ‘motyl’ (*myntel*, *szmaterlok* ‘motyl’ (<https://www.antryj.pl/slownik/slownik-polsko-slaski-c-e/>), <https://bonclok.pl/slowniczek-wyrazow-slaskich/myntel.html>), SGL-III (*ćma*, *noczka* ‘motyl nocny’, *motyl*, *motylek* ‘dorosły owad z rzędu motyli, Lepidoptera’, *bielinek*, *bielinek kapustnik*, *motyl bielinek* ‘motyl, Pieris brassicae’), SK-I-II (*ćma*, *ćmak* oraz *motyl*, *motylek* z wariantami fonetycznymi) i in.

Dla Wielkopolski, obok materiałów pozyskiwanych współcześnie (WSR)¹, najważniejsze są informacje zawarte w atlasie wielkopolskim (AJKLW-II, dalej także: AJKLW, l. 70./80. XX w.) oraz starsze, pochodzące z kartoteki Adama Tomaszewskiego (AT,

¹ Materiały współczesne pozyskiwane są zgodnie z metodą zaproponowaną przez prof. Jerzego Sierociuka – badanie informatorów zróżnicowanych pod względem parametrów socjologicznych, rozmowa prowadzona na podstawie kwestionariusza tematycznego, nagrywana, a następnie archiwizowana i transkrybowana (zapis ortograficzny z nielicznymi tylko odstępstwami od normy ogólnopolskiej – por. Sierociuk 2019, 43–45, WSR-Czw, 21–23, WSR-Gn 41–44, WSR-Pob-1, 42–44). W analizach pod uwagę biorę materiały współczesne pozyskiwane w ramach projektów edukacyjnych, organizowanych z myślą o wielkopolskich słownikach regionalnych, głównie będące wynikiem współpracy ze Szkołą Podstawową im. Kazimierza Odnowiciela w Pobiedziskach i Towarzystwem Miłośników Pobiedzisk (WSR-Pob-1, WSR-Pob-2) oraz ze Szkołą Podstawową im. Obrońców Kłocka Zespołu Szkolno-Przedszkolnego w Kłocku w ramach programu Ministra Nauki

l. 30. XX w.). Dopiero analiza i zestawienie tych chronologicznie zróżnicowanych grup źródeł, mogą przyczynić się do poznania nazw motyli dziennych i nocnych używanych w Wielkopolsce – ogólnie i w odniesieniu do konkretnych gatunków.

Z uwagi na fakt, że liczba poświadczeń wielkopolskich dla omawianych desygnatów jest niewielka, wyekscerpowany materiał przedstawię w formie tabelarycznej: tabela 1 – przedstawiająca nazwy motyli dziennych oraz tabela 2 – skupiająca nazwy motyli nocnych.

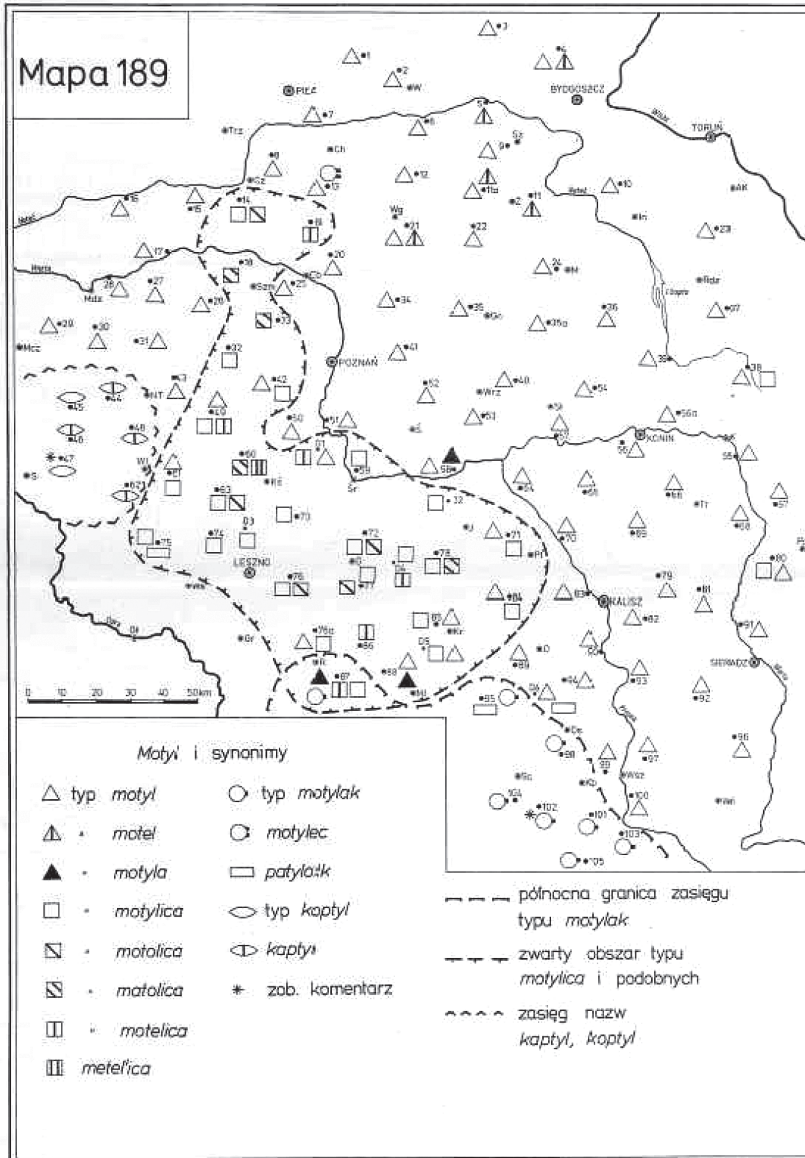
Analizy rozpocznę od prezentacji nazw motyla dziennego i jego gatunków (tabela 1).

Tabela 1. Nazwy motyli dziennych w wielkopolskich zasobach dialektologicznych

nazwa	znaczenie	źródło		
		AT	AJKLW	WSR
<i>motyl</i> [AT: <i>m^ootyl</i> / <i>m^ootel</i> / <i>m^ooty^l</i>]; AJKLW: <i>motel</i>]	‘motyl dzienny’	+	+	+
<i>motyla</i>	‘motyl dzienny’	+	+	–
<i>patylak</i> / <i>patylo^ok</i>	‘motyl dzienny’	+	+	–
<i>m^ootylica</i> / <i>m^ootelica</i> [AJKLW: <i>motolica</i> , <i>matolica</i> , <i>motelica</i> , <i>metelica</i>]	‘motyl dzienny’	+	+	–
<i>motylek</i>	zdr. od <i>motyl</i> ‘motyl dzienny’	–	–	+
<i>motylak</i> , <i>motylec</i> ,	‘motyl dzienny’	–	+	–
<i>koptyl</i>	‘motyl dzienny’	–	+	–
<i>kapustnik</i> / <i>kapuśnik</i>	‘bielinek kapustnik (<i>Pieris brassicae</i>)’	+	–	+
<i>bielik</i> , <i>bielinek</i> , <i>bielak</i>	‘bielinek kapustnik (<i>Pieris brassicae</i>)’	–	–	+
<i>bielik kapustnik</i> , <i>bielik kapuściany</i> , <i>bielinek kapustnik</i>	‘bielinek kapustnik (<i>Pieris brassicae</i>)’	–	–	+
<i>cytrynek</i> / <i>cyranki</i>	‘latolistek cytrynek (<i>Gonepteryx rhamni</i>)’	–	–	+
<i>pawie oko</i>	‘rusałka pawik (<i>Aglais io</i>)’	–	–	+
<i>paź królowej</i>	‘paź królowej (<i>Papilio machaon</i>)’	–	–	+
<i>admiral</i>	‘rusałka admirał (<i>Vanessa atalanta</i>)’	–	–	+
<i>rosiczki</i>	‘?’	–	–	+

Tabela 1 zawiera, obok nazwy ogólnej, cztery nazwy gatunkowe motyli występujących w ciągu dnia. Wśród nazw ogólnie określających ten rząd owadów znalazły się: *motyl* – we wszystkich grupach źródeł (w kartotece AT i w AJKLW także z wariantami fonetycznymi: AT: *m^ootyl* / *m^ootel* / *m^ooty^l*, AJKLW: *motel*), forma żeńska *motyla* – zarejestrowana w źródłach dawnych (AT, AJKLW); w tychże materiałach poświadczana jest nazwa *patylak* /

patylo^o*k* oraz *motyl*ica (z wariantami – w AT: *m^ootylica* / *m^ootelica* / *motolica*, w AJKLW: *motolica*, *matolica* / *motelica* / *metelica*). Ponadto tylko w AJKLW podano określenia *motylak*, *motylec* i *koptyl*, zaś w WSR – zdrobnienie *motylek*. Nazwy motyla na terenie całej Wielkopolski przedstawia mapa 189. AJKLW (zob. niżej).

AJKLW-II. Mapa 189. *Motyl* i synonimy

Nazwę *motyl* pod względem etymologicznym uwzględnił w swoim obszernym artykule z 2007 r. B. Siegień:

Wyraz wywodzi się z prasłow. **motylb* utworzonego od **mesti* ‘wiać, rozwiewać, kołysać’, **motati* ‘motać, kręcić, potrząsać, kołysać’ z pierwotnym znaczeniem ‘taki, który lata nierówno, trzepocąc’. W tej postaci (z samogłoską rdzenną *o* i przyrostkową *y*) występuje w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich, por. pol. *motyl*, czes. *motýl*, słowac. *motýľ*, ros. *мотыль* ‘larwa komara’, ukr. *мотиль*, brus. *матыль* ‘motyl; larwa komara’, często też w nowszych formacjach sufiksalnych, por. czes. *motejlík*, *motilák*, ros. *мотылёк* ‘mały motyl’, brus. *матылёк* < ‘motyl’ (Siegień 2007, 139).

Nazwy gatunkowe motyli dziennych zostały wyekscerpowane wyłącznie z materiałów współczesnych. Są to nazwy obejmujące motyle najczęściej spotykane w otoczeniu człowieka, co nie znaczy, że tylko te żyją na danym terenie. Wiele motyli nie zostało nazwanych, mimo że informatorzy potrafili opisać ich wygląd:

Jakie są znane motyle latające w okolicy? Jak one wyglądają? Jeśli są znane nazwy, to proszę wymienić².

CiK: *so^m różne motyle ... różnokolorowe so^m ...*

Jakie tu są najczęściej spotykane motyle?³

SzJ: *na ładne sie patrzy ... żółty albo jakież inne ... w kropeczki ...*

AnZ: *nazwadź ih nie umimy ...*

SzJ: *nazwadź nie ...*

Ale tu bywają motyle wielokolorowe czy jednokolorowe?

SzJ: *te wielokolorowe (!) różne ... różnie ... ale jag jez nieraz taki ładny: o patrz jaki ładny motylek siada i odlatuje albo ... kot przeważnie to to gónił po ogródku ... no ...*

Jakie są znane motyle latające w okolicy? Jak one wyglądają? Jeśli są znane nazwy, to proszę wymienić⁴.

KoT: *bielik ... motyl bielik to jes biały ... paż królowej to taki bardziej kolorowy ... i dosyć duży ten motylek ... no i to tag myśle że to wszystko ...*

Jakie są znane motyle latające w okolicy?⁵

KuJ: *kolorowe i i jednokolorowe...*

² [CiK] – mężczyzna ur. 1940 r., mieszkaniec Węglewa (gm. Pobiedziska, pow. Poznań); nagranie: 2021 r.; eksplorator: Jakub Cieśla.

³ [SzJ] – kobieta ur. 1953 r. oraz [AnZ] – kobieta ur. 1952 r., obydwie informatorki są mieszkankami Wagowa (gm. Pobiedziska, pow. Poznań); nagranie: 2021 r.; eksplorator: Justyna Kobus.

⁴ [KoT] – kobieta ur. 1964 r., mieszkanka Bocińca (gm. Pobiedziska, pow. Poznań); nagranie: 2022 r.; eksplorator: Jan Michalak.

⁵ [KuJ] – mężczyzna ur. 1951 r., mieszkaniec Biskupic (gm. Kłecko, pow. Gniezno); nagranie: 2020 r.; eksplorator: Klaudia Wiśniewska.

Powyższe wypowiedzi wskazują, jak niewiele uwagi poświęca się na co dzień motydom. Problematiczne jest wymienienie kilku nazw najczęściej pojawiających się gatunków, co pozwala wysnuć wniosek, że nie są one zazwyczaj nazywane lokalnie, a nomenklatura zoologiczna nie została przyswojona. Informatorzy, którzy pozytywnie odpowiedzieli na zadane pytanie, wymieniali zwykle te same gatunki, czyli latolistka cytrynka (*Gonepteryx rhamni*), skracając jego nazwę jedynie do członu drugiego, nawiązującego do koloru skrzydeł, nazywając go *cytrynką*⁶ lub *cyrankami*⁷; rusałkę pawik (*Aglais io*) zwaną *pawim okiem*⁸, rusałkę admirala (*Vanessa atalanta*) określanego mianem *admiral* oraz pazia królowej (*Papilio machaon*) bez modyfikacji nazwy biologicznej. Najczęściej wymieniany był bielinek kapustnik (*Pieris brassicae*). Co ciekawe, nazwą tą obejmowani są także inni przedstawiciele rodziny bielinkowatych (motyle podobne w wyglądzie). Bielinek kapustnik ma wiele lokalnych nazw wariantywnych: jednoczłonowe – *kapustnik* (Głn)⁹ (Wag) (PIW-Kł) / *kapuśnik* (Głn) (Pob) (Char), *bielik* (Boc), *bielinek* (Łag), *bielak* (PIW-Kł), dwuczłonowe – *bielik kapustnik* (Głw), *bielik kapuściany* (Łag), *bielinek kapustnik* (Prm). Tylko ostatnie wymienione określenie jest zarazem nazwą systematyczną. Wśród materiałów WSR została odnotowana także nazwa *rosiczka*, choć informator nie sprecyzował, jakiego motyla ma na myśli¹⁰.

O ile gatunki motyli wymienionych jako pierwsze (*cytrynek*, *pawie oko*, *paź królowej*) nieszczególnie szkodzą uprawom (w stadium gąsienicy), rzadko bowiem żerują na roślinach ogrodowych, o tyle larwy bielinka kapustnika są wyjątkowo żarłocznymi szkodnikami roślin kapustnych (kapusta, kalafior, brokuł, rzodkiewka i in.) i jako takie są regularnie tępione. Bezpośredni kontakt z człowiekiem oraz wymierne skutki działalności tegoż motyla dla upraw ogrodowych sprawiają, że – jak wiele innych dzikich zwierząt wchodzących w interakcje z ludźmi – owad ten zyskuje nazwy lokalne odznaczające się wariantywnością na zwartym obszarze (zob. siedem wariantów w gm. Pobiedziska). Prawdopodobnie tę zauważyli językoznawcy (np. Tokarski 1993, 335–362, Pelcowa 2015, 551–568), choć nie połączyli jej bezpośrednio z tworzeniem nazw zwierząt, ale jako tendencję ogólną dla desygnatów przyrodniczych:

Ze stosunkiem nazwy do desygnatu łączy się problem definiowania słów [...], a także ich wartościowania, związanego ze stopniem znajomości desygnatu i sposobem postrzegania go na tle otaczającej rzeczywistości. Dawna polszczyzna wiejska to przede wszystkim polszczyzna lu-

⁶ Nazwę *cytrynek* znam osobiście z okolic Gniezna; podobnie funkcjonuje nazwa małego motyla dziennego o błękitnych skrzydłach – *modraczek* ‘modraszek ikar (*Polyommatus icarus*)’ także znana mi z okolic Gniezna.

⁷ Poświadczenie uzyskane tylko w l.mn. [TeM] – mężczyzna ur. 1961 r., mieszkaniec Charbowa (gm. Kłecko, pow. Gniezno): TeM: *admiral* ... *lata* ... *żółte to so*^m ... *cyranki* ... *no i* ... *te co u nas sie rozmnażaj*^m ... *te kapuśniki* ... *nie* ...

⁸ W okolicach Gniezna nazwa tego motyla występuje w formie zdrobniałej *pawie oczko*.

⁹ Skrót miejscowości: gmina Pobiedziska, pow. Poznań: Głn – Gołunin, Wag – Wagowo, Pob – Pobiedziska, Boc – Bociniec, Łag – Łagiewniki, Głw – Główna; gmina Kłecko, powiat Gniezno: PIW-Kł – Polska Wieś, Char – Charbowo.

¹⁰ Nagranie było wykonane przez niespecjalistę, który nie poprosił o doprecyzowanie nazwy lub opisanie motyla.

dowa, u podstaw której leży doświadczenie życiowe użytkowników języka oraz wszechstronne wpisanie słowa i desygnatu w strukturę społeczną i obyczajową, łączące wiedzę jednostkową i ogólną. **Należy przy tym pamiętać, że ściśle określone i nazwane mogą być tylko te elementy, które są znane z bezpośredniego doświadczenia** (Pelcowa 2015, 561; wytłuszczenie – JK).

Współczesne badania potwierdzają tę zależność (por. Kobus 2022, 15–24, Kobus 2023, w druku).

Sprawdźmy zatem, jak przedstawiają się nazwy motyla nocnego – ćmy – zestawione w tabeli 2. Warto w tym miejscu zauważyć równie stary jak *motyla* rodowód nazwy *ćma*:

ćma ‘ćma, motyl nocny, owad Frenatae’. Wyraz związany z prasłow. * *tьma* ‘ciemność’. Znaczenie ‘motyla nocnego’, poprzez przeniesienie określenia ciemności, mroku na owada latającego w ciemności, rozwinęło się jedynie w języku polskim. Z tego powodu nazwę gw. *ćma* należy uważać za pożyczkę z polszczyzny (Siegeń 2007, 136).

Tabela 2. Nazwy motyli nocnych w wielkopolskich zasobach dialektologicznych

nazwa	źródło		
	AT	AJKLW	WSR
<i>ćma</i>	+	+	+
<i>ciota</i>	+	+	+
<i>mora / m^uora</i>	– (?)	+	–
<i>czarownica</i>	+	+	–
<i>motylca</i>	+	+	–
<i>motyl</i>	+	–	+
<i>ciszak</i>	+	–	–
<i>ćmok / ćmak</i>	+	+	–
<i>motylek, m^uotyla (r.ż.), m^uotylka (r.ż.)</i>	–	+	–
<i>majok</i>	+	–	–
<i>mól, mola, mółok</i>	–	+	–
<i>“omacnica</i>	+	+	–
<i>bieda</i>	+	+	–
<i>mota</i>	–	–	+

Zestawienie nazw motyla nocnego obejmuje jednakowe poświadczenia we wszystkich trzech grupach źródeł dla określenia *ćma* oraz *ciota*. *Ciota* w Wielkopolsce oznacza także ‘czarownicę’, która to nazwa kojarzona jest z ćmą, czemu wyraz daje poświadczenie w AJKLW w postaci nazwy *czarownica* ‘ćma’. Także w AJKLW znajdujemy odniesienie do ‘istoty nocnej, duszącej śpiących ludzi’, czyli *zmory / mory* – stąd nazwy określające ćmę: *mora / m^uora*. Zarówno *czarownica*, jak i *mora* zostały wielokrotnie

zanotowane w kartotece Adama Tomaszewskiego, w której jedynie cztery poświadczenia są przejrzyste pod względem semantycznym: czarownica ‘ćma’ (Cerekwica Kościelna, pow. poznański) i mora ‘ćma’ (Uciechów, pow. ostrowski, Gozdowo, pow. wrzesiński, Parkowo, pow. obornicki).

Na marginesie warto dodać, że współczesne poświadczenie nazwy *ciota* nawiązuje do pradawnych wierzeń ludowych. W. Budziszewska zauważyła, że w wielu językach słowiańskich motyl (nocny, rzadziej dzienny) kojarzony jest ze złymi mocami, co widać w nazwach tych owadów, które odwołują się do upiorów, dusz zmarłych, czarownic, zmór itp. (zob. Budziszewska 1965, 13–19). Do nazw *ćmy* o demonicznych kolokacjach nawiązuje również B. Siegień:

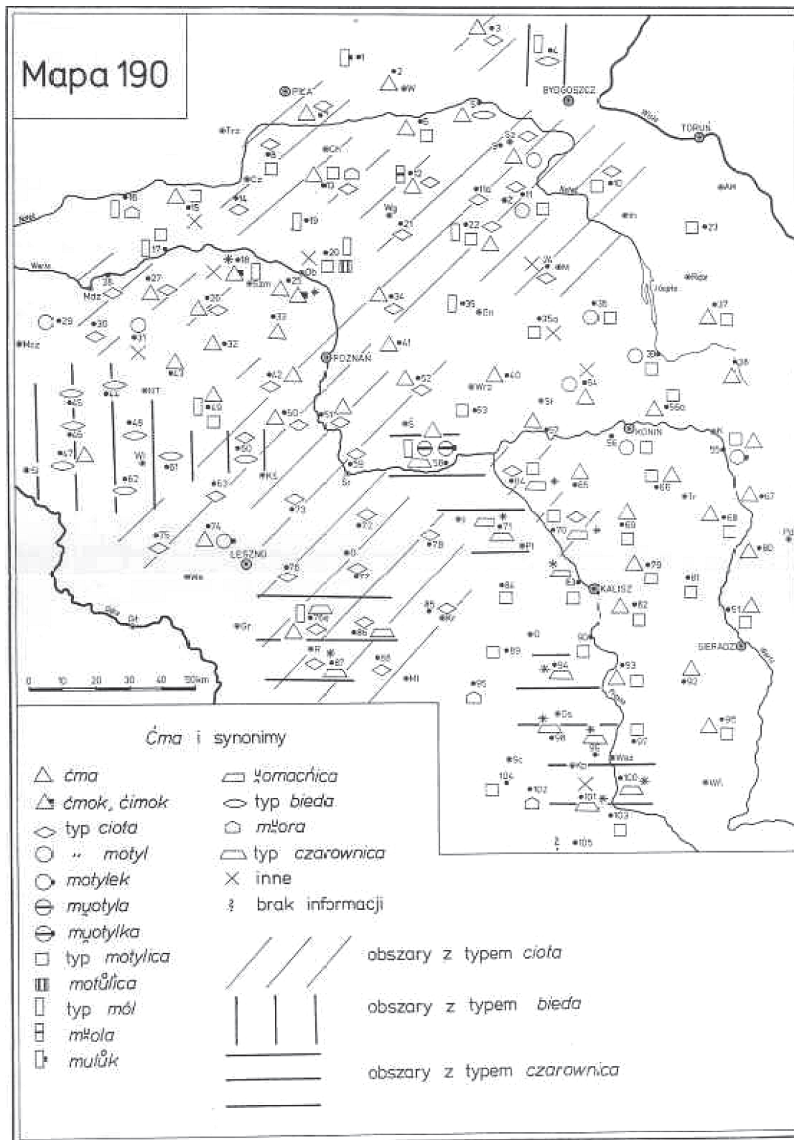
v^hi^hed^hma ‘ćma, owad Frenatae’

Nazwa owada pochodzi od apelatywu wiedźma, przeniesionego na ćmę w skutek wierzeń ludowych, traktujących o tym, jakoby czarownice potrafiły zmieniać się w motyle, por. ros. *бабочка* ‘motyl’, *ночная бабочка* ‘ćma’, motywowane przekonaniem, że dusza zmarłego nadal żyje pod postacią motyla. W znaczeniu ‘ćma’ występuje także w ukr. *бідьма*, a na Grodzieńszczyźnie brus. *бедзьма* odnotowano jako określenie ‘dużego motyla o ciemnym kolorze’. Forma *v^hi^hed^hma* stanowi zatem ukraińsko-białoruską innowację gwarową (Siegień 2007, 148–149).

Z kolei J. Pacuła, na podstawie materiałów XVIII- i XIX-wiecznych, prześledził proces kształtowania się nazw m.in. ciem (Pacuła 2013, 13–41). W artykule przypisuje on pochodzenie nazwy *ćma* od ‘ciemność, noc’, co koresponduje z trybem życia prowadzonym przez tego motyla (oraz wielkopolskich poświadczeń *ćmok / ćmak* (AT: pow. krotoszyński, AJKLW) – *ćmok* w Wielkopolsce oznacza ‘ciemność, mrok’ oraz *ciszak* (AT: pow. leszczyński), które można powiązać z ciszą – cichym lotem, ciszą panującą w nocy (?)):

Na związek wyrazu *ćma* z ‘ciemnością’ i ‘nocą’ wskazują zresztą nazwy owada w różnych językach, niekoniecznie spokrewnionych, odzwierciedlające podobną konceptualizację tego fragmentu rzeczywistości pozajęzykowej [...] Tę kluczową informację zawierają niemal wszystkie definicje, z jakimi spotkać się można w historycznych opracowaniach [...] (Pacuła 2013, 16).

Relacja pomiędzy językiem a kulturą jest tematem, który wymaga szerokiego oglądu i wykracza poza ramy tego artykułu. Wróćmy zatem do wielkopolskich, dialektologicznych materiałów dawnych (AT, AJKLW), w których – prócz nazw demonicznych *ćmy* – poświadczona została nazwa *motyllica*, której współcześnie nie zarejestrowaliśmy (nie jest to jednak dziwne, zważywszy na fakt, że szczegółowymi badaniami przyrodniczymi objęliśmy dotychczas teren spoza zasięgu występowania nazw na *-ica*). Pozostałe nazwy ‘motyla nocnego’ nie przedstawiają zwartego obrazu. I w kartotece AT, i w WSR zanotowano nazwę *motyl*, a jako wyłącznie współczesną – *mota* (poświadczana w gwarach śląskich – <https://bonclok.pl/slowniczek-wyrazow-slaskich/M.html>). Interesująca wydaje się nazwa *majok* (AT: Powidz, pow. gnieźnieński), którą trudno jednoznacznie zinterpretować (może tu chodzić o miesiąc maj, w którym to pojawiają się *ćmy*). Reszta poświadczeń wymienionych w tabeli pochodzi z AJKLW i/lub AT, i są to nazwy rozproszone na terenie całego dialektu. Szczegółowy rozkład poszczególnych nazw *ćmy* znajduje się w AJKLW na mapie 190 (zob. niżej).

AJKWL-II. Mapa 190. *Ćma* i synonimy

Każde z wymienionych w AJKWL poświadczeń jest interesujące. Mamy tu bowiem wyraz *motylek* – zdrobnienie, którego współcześnie nie notowaliśmy dla *ćmy*, ale dla motyli dziennych, z uwagi jednak na fakt, że większość ciem jest znacznie mniejsza od motyli latających za dnia, to zdrobnienie *motylek* staje się zasadne. Kolejne poświadczone nazwy to formy rodzaju żeńskiego – *m^otyła*, *m^otyłka*. Formy te występują w tych samych grupach źródeł (AT, AJKWL) dla określenia motyla dziennego (współcześnie

dotychczas nieodnotowana). Nazwy *mól*, *mola*, *mólok* kojarzą się wprawdzie z „motylem”, ale nie tym, który zapyla kwiaty czy w nocy leci do światła, ale z niewielkich rozmiarów szkodnikiem żywności lub ubrań (w zależności od gatunku) – współcześnie owad ten nazywany jest po prostu *molem*, zaś w kartotece AT odnotowano nazwę *motylica* ‘mole’ (Ostrowite Prymasowskie, pow. gnieźnieński). Nazwa „*omacnica* może nawiązywać do ruchów wykonywanych przez ćmę, gdy odbija się ona od lampy lub oświetlonych powierzchni – sprawia wrażenie jakby błędziła po omacku; równie dobrze można – za W. Budziszewską – powiązać tę nazwę z nocą, jak nazwa zoologiczna *zanocnica* / *nocnica* (zool. *noctua*) lub w innych językach słowiańskich „płdkasz. *nočnica* ‘ćma’, gł. *zanócnica*, cz. *zаноčnice*” (Budziszewska 1965, 153). I jeszcze ostatnia odnotowana nazwa – *bieda* – zapisana w zachodniej (AJKLW) i środkowej (AT: pow. średzki) części dialektu (W. Budziszewska podaje tę nazwę jako małopolską i kaszubską, ale nie sytuuje jej w kontekście etymologicznym – zob. Budziszewska 1965, 153). Niestety, komentarz AJKLW do mapy 190 nie zawiera żadnej wskazówki, mogącej uzasadnić pochodzenie tej nazwy jak i każdej innej spośród wyżej wymienionych, jest on bowiem jedynie zestawieniem nazw zanotowanych w poszczególnych punktach, bez jakiegokolwiek informacji dodatkowej¹¹.

Ćma nie jest motylem dziennym, ale przez to, że przylatuje wszędzie, gdzie pojawi się światło (a z nim człowiek), postrzegana jest jako owad żyjący blisko człowieka. Znamienny jest fakt, że współcześnie informatorzy nie wymienili ani jednej nazwy gatunkowej ćmy, nie ma też takowych poświadczeń w materiałach starszych.

Nazwy motyli w gwarach wielkopolskich są bardzo słabo udokumentowane. W miarę dokładne rozlokowanie nazw ogólnych motyla dziennego i motyla nocnego daje AJKLW. Nie mamy jednak żadnych nazw gatunkowych z okresu atlasowego (l. 70. i 80. XX w.). Nieliczne poświadczenia nazw gatunkowych można znaleźć w kartotece AT, lecz dotyczą one zaledwie kilku określeń przedstawiciela jednego gatunku motyli – bielinka kapustnika. Za to wiele jest poświadczeń bez odnotowanego znaczenia, które jednak mogłyby wiele wnieść do wiedzy na temat nazw motyli nocnych w 1. poł. XX w. Współczesne materiały WSR, choć przysporzyły poświadczeń nazw ogólnych motyla dziennego i nocnego oraz czterech nazw gatunkowych motyla dziennego, to i tak pozostawiają ogromny niedosyt w zakresie badania nazw motyli (i szerzej owadów, a w końcu w ogóle – przyrody dzikiej).

Ogląd trzech grup zróżnicowanych chronologicznie źródeł dialektalnych pokazuje bogactwo nazw ogólnych, ale nie daje wyobrażenia o motylach, jakie przez dziesięciolecia zapylały wielkopolskie kwiaty – nie znamy ani ich nazw gwarowych, ani nie wiemy, jak wyglądały. Mamy jedynie przesłanki świadczące o tym, że część motyli miała (ma) nazwy lokalne, a część ich nie potrzebowała, bo nie wchodziła w bezpośrednie interakcje z człowiekiem. Materiały te potwierdzają także od dawna zauważalną tendencję w nomenklaturze istot żywych:

¹¹ Należy jednak i z tego wyciągnąć wnioski. Wykaz ów został sporządzony w taki sposób, że ujawnia warianty nazw odnotowanych w konkretnej miejscowości lub w miejscowościach blisko siebie położonych. Dowiadujemy się zatem, że przykładowo w miejscowościach 3, 7, 27, 42, 50–52 występowały dwa warianty *ćma* i *ciota*, we wsiach 6, 37, 66, 68, 69, 79, 82, 91 występowały nazwy *ćma* i *motylica*, w 55: *ćma* / *motylica* / *motylek*, w 12: *ćma* / *ciota* / *m^ola*, w 18: *mól* / *mole* / *cimochy* / *cimoki* itd. (AJKLW-II, cz. 2, s. 78–79).

Nazwy powstałe w okresie praindoeuropejskim, prasłowiańskim oraz w polszczyźnie pokazują podobny sposób postrzegania zwierząt. W kształtowaniu poszczególnych nazw dla mówiących zawsze były istotne cechy z tych samych płaszczyzn: wyglądu zewnętrznego oraz dźwięku. Cechami wyróżniającymi poszczególnych przedstawicieli fauny z całego zbioru istot żyjących na ziemi stały się więc: kolor, okrycie powierzchni ciała, uwydatniona jego część, wydawanie charakterystycznego odgłosu, charakterystyczny sposób poruszania się, zdobywania pożywienia oraz oddziaływanie na określoną powierzchnię. Są to właściwości charakterystyczne dla nienaukowego widzenia obiektu, właściwości istotne dla przeciętnego użytkownika języka nieposługującego się wiedzą zoologiczną (Waśkowski 2017, 60–61).

Do powyższego zestawu motywującego tworzenie nazw zwierząt (w tym motyli) należałoby dodać skojarzenia kulturowe, symboliczne, odwołujące się do dawnych wierzeń i wyobrażeń.

Analiza pozyskanych materiałów jasno dowodzi potrzeby kontynuowania badań nad nazwami motyli w gwarach polskich. Przemawiają za tym braki materiałowe, niedobór wiedzy u współczesnych informatorów, jak i wymieranie wielu gatunków motyli na skutek zmian w sposobie gospodarowania.

Źródła

- AGM-VII: A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, *Atlas gwar mazowieckich*, t. VII, Wrocław 1983.
- AGP-I: K. Dejna, *Atlas gwar polskich*, t. I: *Małopolska*, Warszawa 1998.
- AJK-III: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. III, pod kier. Z. Stiebera, Wrocław 1966.
- AJKLW-II: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. II: *Człowiek – przyroda*, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, cz. 1: *Mapy 116–235*, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 116–235*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- AJPP: M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934.
- AJŚ-IV: A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, t. IV, cz. 1: *Mapy 501–750*, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 501–750*, Warszawa–Kraków 1974.
- AWK-I: K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, z. I, Łódź 1962.
- AWK-IV: K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, z. IV, Łódź 1965.
- MAGP-VII: *Mały atlas gwar polskich*, t. VII, cz. 1: *Mapy 301–350*, 2. *Wstęp do t. 7: Wykazy i komentarze do map 301–350*, red. M. Karaś, Z. Stamirowska, Kraków–Wrocław 1964.
- SGL: Pelcowa H. 2015. *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. III: *Świat zwierząt*.
- SGP PAN: *Słownik gwar polskich PAN*, t. 5, z. 2 (14), red. J. Reichan, S. Urbańczyk, Kraków 1996.
- SGŚ: *Słownik gwar śląskich*, t. VI, red. B. Wyderka, Opole 2005.
- SK-I-II: W. Brzeziński, *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskim*, t. I–II, Wrocław [i in.] 1982, 1987.
- Słowniczek gwary, języka śląskiego*, <https://bonclok.pl/slowniczek-wyrazow-slaskich/M.html> (dostęp: 5.02.2023).

- Słownik polsko-śląski Ć–E*, <https://www.antryj.pl/slownik/slownik-polsko-slaski-c-e/> (dostęp: 5.02.2023).
- WSR-Pob-1: *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Kobus, A. Migdałek, Poznań 2021.
- WSR-Czw: *Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Kobus, M. Stępień, Poznań 2018.
- WSR-Gn: *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady*, red. J. Kobus, T. Gniazdowski, Poznań 2018.
- WSR-Łuk: *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Sierociuk, Poznań 2019.

Literatura

- Belke G. (1861), *O owadach szkodliwych gospodarstwu wiejskiemu i sposobach ustrzeżenia się od nich lub zmniejszenia ich liczby*, Żytomierz.
- Budziszewska W. (1965), *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Budziszewska W. (1983–1985), *Z nazw motyla w językach słowiańskich na tle porównawczym*, „Rocznik Słowistyczny” 43, cz. 1, s. 13–19.
- Domańska-Fober K. (2006), *Jak ks. Krzysztof Kluk motyle ponazywał*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny”, t. 5, s. 53–67.
- Jundziłł B.S. (1807), *Zoologia krotki zebrana*, cz. 4: *Owady i robactwo*, Wilno.
- Kluk J.K. (1802), *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych, historyi naturalnej początki i gospodarstwo. Potrzebnych i pożytecznych domowych chowanie, rozmnożenie, chorob leczenie, dzikich łowienie, oswojenie, zażycie, szkodliwych zaś wygubienie*, t. 4: *O owadzie i robakach*, w Drukarni Xięży Piiarów, Warszawa.
- Kobus J. (2022), *Leksyka pola tematycznego PRZYRODA w wielkopolskich zasobach dialektologicznych*, *Мовознавчий вісник* [Movożnavchyi visnyk], t. 32, red. Л.В. Шитик [L.W. Shytyk], Черкаси [Cherkasy], s. 15–24.
- Kobus J. (2023), *Nazwy ptaków dziko żyjących w dawnych i współczesnych materiałach dialektologicznych z Wielkopolski*, „Poradnik Językowy”, w druku.
- Maciołek M. (2012), *Kształtowanie się nazw owadów w języku polskim. Procesy nominacyjne a językowy obraz świata*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. UŚ, dr hab. Jolanty Tambor, Katowice.
- Majewski E. (1789), *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich [...]*, *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych*, w Drukarni Nadwornej J.K. Mci i P. Kom: E.N., Warszawa.
- Pačuła J. (2013), *Nazwy owadów skupione wokół pojęcia ZMIERZCH w językowym obrazie świata (na materiale XVIII- i XIX-wiecznym)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Filologia Polska. Językoznawstwo”, z. 9, s. 13–41.
- Pelcowa H. (2015), *Nazwa i desygnat w zmieniającej się rzeczywistości wiejskiej*, [w:] *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, red. U. Sokólska, Białystok, s. 551–568.
- Siegień B. (2007), *O pochodzeniu nazw owadów w białorusko-ukraińskich gwarach przejściowych na Białostocczyźnie*, „Białostockie Archiwum Językowe”, t. 7, s. 131–152, DOI: 10.15290/baj.2007.07.12.

-
- Siła Nowicki M. (1863), *Projekt polskiej nomenklatury motylów krajowych*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, t. 31, s. 1–107.
- Siła Nowicki M. (1865), *Motyle Galicyi*, Kraków.
- Szyfer A. (1963), *Słownictwo zwierząt w gwarach Mazur i Warmii*, „Rocznik Olsztyński”, t. V, s. 271–294.
- Tokarski R. (1993), *Słownictwo jako interpretacja świata. Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Wrocław, s. 335–362.
- Waškowski K. (2017), *Polskie nazwy zwierząt. Studium historycznojęzykowe*, Nowy Targ.
- Żebrawski T. (1860), *Owady luskoskrzydłe czyli motylowate z okolic Krakowa*, zebrał i według własnego układu opisał Teofil Żebrawski, Kraków.